

O POVIJESNOJ POSEBNOSTI „VLAJÂ“, ZVANIH I „MORLACCHI“*

U filološkom dijelu članak analizira nastanak, obuhvat i primjenu dvojezičnog egzonima Vljaj/Morlacco, njegov odnos spram egzonima Vlah te etnonimâ koji su iz njega izvedeni. U povijesnom dijelu članak sistematizira podatke o etničkim, socijalnim i kulturalnim promjenama antropološkog sadržaja egzonima Vljaj/Morlacco od XI do XVIII stoljeća, u kontekstu povijesnih zbivanja. Kao nit vodilja uzeto je pitanje zašto su Vlajji/Morlacchi izgubili svoj etnički karakter, te zašto se nisu konstituirali kao poseban entitet, nego su asimilirani i na taj način uvršteni u potonule narode, koji ne postoje pod svojim imenom, ali nisu izumrli. Svrba je rada komparativističkom metodologijom utvrditi filološke i povijesne okvire pojma rabljenoga u historiografiji, književnosti i antropologiji.

Ključne riječi: Vlaji, Vlasi, Morlaci, Dalmacija, povijest, filologija

Triplex Confinium, tromeđa kojom se kroz svoj dug i plodan povjesničarski vijek bavio i bavi profesor dr. sc. Drago Roksandić¹, maran učitelj i poticatelj novih naraštaja i uporan čistač skrame predrasuda sa činjenica, prostor je i jednoga od evropskih *potonulih naroda*², koji poznamo pod njegovim dvojezičnim istoznačnim egzonimom: Vlajji/Morlacchi³.

U iole dvojezičnim ambijentima, urbane Dalmacije u XX stoljeću, odnosno u tamošnjim dvojezičnim obiteljima, *morlacco* (talijanski) i *Vljaj* (hrvatski) bili su kolokvijalno apsolutni sinonimi: jedan drugoga su zamjenjivali ovisno o idiomu koji je korišten, bez obzira na to je li posrijedi bio jedan ili drugi standardni jezik ili neki njihov lokalni vernakular (odnosno dvojezičnim obiteljima). Koriste se i izvan Dalmacije: u Istri urbano stanovništvo Koparštine i Bujštine tako i danas naziva stanovnike nekih sela (poput Barbane).

Iako se u XV stoljeću na Krku bilježi: „Vlahi al Murlaki“, *Vljaj* i *Vlah* nisu uvijek bili sinonimi čak ni na jadranskoj obali i u njezinu neposrednom zaleđu, jer je *Vlah* često korišten

* Za lekturu rada, osim ujednačavanja načina citiranja u bilješkama u skladu s uredničkim Uputama, odgovoran je sâm autor.

¹ Dragu Roksandića znam od ljeta 1965, kada smo još obojica bili gimnazijalci, te me s njime odtad veže prijateljstvo koje nije oslabilo unatoč desetljećima više nego znatne prostorne udaljenosti.

² Potonulim ili utonulim narodima (*drowned peoples*) zovemo one populacije koje više ne postoje pod svojim imenom – Etrušćane, Boje, Pruse, Kumane, Tračane itd. – niti se identificiraju kao zaseban etnički ili ini rezidualni entitet (za razliku od, na primjer, Cimbra, Ladina, Lužičkih Srba itd.), ali nisu izumrli, nisu za sobom ostavili tek poneki toponim ili leksički supstrat, nego među svojim sunarodnjacima opstaju takoreći spektralno, kao nositelji partikularnih antropoloških svojstava, mahom kulturalnih. Ideju za naziv dugujem Jamesu Ballardu, koji je atribut koristio s posve različitim semantičkim nabojem, te donekle Kafki, tj. njegovu percipiranju staroga, srušenoga židovskog groblja u Pragu kao da je realnije od novoga, higijenskoga. Naziv se u ovom značenju ovdje objavljuje prvi put.

³ U izradi ovog *homagea* profesor Roksandiću koristio sam građu prikupljenu za izradu moje doktorske disertacije na državnom Sveučilištu u Milanu, koju nisam objavio u Hrvatskoj ni na hrvatskome, te koju sam za ovu prigodu dijelom sazeo i temeljito preuredio, te znatno dopunio.

kao egzonom za pravoslavnoga („vlaška crkva“, npr. u Dubrovniku, gradu gdje se Marin Držić narugao Vlahu Stancu u *Noveli od Stanca*), dakle lokalno Srbina (jer se konfesionalna razlika još od XIX stoljeća rabila kao etnička dijereza, poglavito unutar pučanstva koje je kao materinski koristilo isti jezik i isto narječje)⁴. Na suprotnom kraju današnje Hrvatske su dijerezu Šokci-Vlasi još u pretprošlom stoljeću kao opće mjesto spominjali na primjer Ivan Trnski u publicističkom opusu⁵, a August Šenoa u proznome⁶.

1. Tko je kome (bio) Vlah

Prije pola stoljeća Grga Novak⁷ je tvrdio da tada naziv Morlak, odnosno Vlah, gotovo da i ne postoji, ali da je bio još živ u početku XX stoljeća, kada su „dalmatinski primorci i otočani“ nazivali tim imenom sve dalmatinske zagorce od reda, tj. sve stanovništvo koje je nastavalo krajeve koji su bili s onu stranu gorja koje obrubljuje primorje. *Vlah* (talijanski *Morlacco*) bio je za dalmatinskog primorca i otočanina svaki zagorac, pa nazivao on sebe Hrvatom ili Srbinom, bio on katoličke ili pravoslavne vjere... Vlah je bio geografski, a ne nacionalni pojam, otprilike onako kao danas Slavonac, Ličanin, Bosanac, Hercegovac i sl. Ali dok danas postoji i Slavonija kao naziv za izvjestan kraj Hrvatske i Lika isto tako, ili Bosna za točno označen dio našega teritorija, nikada nije postojala na sjeverozapadu Balkanskog poluotoka ni Vlaška ni Morlakija, kao naziv za točno ograničen kraj, mada se često i jedan i drugi naziv upotrebljavao za pojam nekog širokog, ali ne i točno ograđenog prostora u dalmatinsko-ličko-hercegovačkom kraju, tvrdi Novak.

Još prije Novaka i Stojković⁸ tvrdi: „Danas se više, kao jednom, ne govori o Morlacima.“ Novakov navod nije točan. Termin *Vlah* (u takvu štokavskom obliku uglavnom južno od Neretve, dok je uz dalmatinsku obalu sjeverno od Neretve i na tamošnjim otocima prevladavao čakavski oblik *Vlaj*) i termin *morlacco* i danas se rabe u govoru – uglavnom u smislu kako ih je definirao Novak⁹ – ali i kao tipska oznaka nekih oblika ponašanja i vrednosnih stavova (dakle: mentaliteta)¹⁰.

Nema, naravno, dvojbe oko toga da su *Vlaj* i *Vlah* etimološki podudarnice i da ih fonetski razlikuje samo prijelaz fonema *h* u *j*, svojstven ponekome čakavskome¹¹ i ponekome

⁴ U Sušcima na Dicmu potkraj prošlog stoljeća mi je katolkinja Jaka A. objašnjavala da se na „nas“ ne može primijeniti pridjev „vlaški“ jer se odnosi na „one gore“, tj. na pravoslavne komšiluke u istome zaseoku.

⁵ „...kršćani i rišćani (il' ti volja vlasi i šokci)...“, *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske* (Zagreb), br. 29, 1848.

⁶ „...još nije bilo zavade među Šokci i Vlasi...“, August Šenoa, *Turopoljski top*, Beč 1865.

⁷ Grga Novak, „Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane“, *Zbornik za narodni život i običaje*, XLV, 1971, 579-603.

⁸ Marijan Stojković, „Morlakizam“, *Hrvatsko kolo*, X, 1929, 254-273.

⁹ Da je posrijedi opće mjesto svjedoči i njegova uporaba u novinskim naslovima i izvan ikakvoga historijskoga vlašskog teritorija – usp. npr. „Vlaji u glavnoj ulozi“, naslov filmske recenzije, u: *Hrvatski obzor* (Zagreb), 27. 11. 1999.

¹⁰ To sekundarno značenje Stojković dodaje za slučajeve „ako se kojem divljem i neotesanom čovjeku prišije ‘morlak’ mjesto ‘vlah, ili vlaš, vlašina’, ili ako koji građanin Talijanac porugljivo govori i vrijeđa našeg seljaka Zagorca obučena u narodno odijelo te mu reče ‘morlako’, ‘maledetto morlacco’“ (posljednje dvije riječi su na talijanskome u originalu).

¹¹ Koristimo uvriježene pojmove čakavski odnosno štokavski, historijski zgodne ali neprecizne dosjetke, iako smo svjesni ne samo da nisu jednoznačni, pogotovo ne istočna i zapadna štokavština, nego i da su neprikladni budući da zamjenice na kojima se temelje nisu ključan element distinkcije.

štokavskom izgovoru¹³, ali da su naknadnom semantizacijom promijenili opseg, jer je *Vlaj* u potpunosti izgubio vrijednost etnonima i postao socioantropološka oznaka, etnografska no ne etnička, dok je Vlah još etnički egzonim npr. za Arumunje, pa i one popisane među stanovništvom Hrvatske.

Naime, za razliku od većine inih populacija koje su imale manje-više isti, naime kontinuiran identitet, od trena kada su niknule, pa do trena kada su potonule ili pak iščezle bez traga, Vlaji/Morlacchi su promijenili nekoliko identiteta. To je bilo moguće, jer nikada nije bilo populacije kojoj bi *Vlaj* odnosno *Morlacco* bio autonim, naziv kojim bi se njezin pripadnik sâm nazivao. Naprotiv, etnonim *Vlaj/Morlacco* bio je vazda (i ostao) egzonim, kojim su neke susjedne populacije sinkronijski identificirale stanovitu skupinu ili stanovite skupine stanovništva, ali se sadržaj i oblik toga izvana nadjenuta identiteta dijakronijski mijenjao.

Neka pitanja koja je o identitetu povijesnih Morlaka postavio na primjer Grga Novak¹³ nisu nimalo izgubila na aktualnosti. Primjerice: „1) Kako i kada su se Morlaci (Vlasi) u svojoj simbiozi sa Hrvatima odnosno sa Srbima i drugim slavenskim plemenima na sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka pretvorili u Hrvate odnosno Srbe? - 2) Kada su izgubili svoj morlački jezik u Dalmaciji i Hercegovini?“.

Štoviše, u međuvremenu su se zagubili i neki odgovori koji su se doimali pouzdanima, iz mjerodavnih sekundarnih izvora. Primjerice, *Encyclopaedia Britannica* nije 1997 imala dvojbi pa je Morlake nedvoznačno definirala kao pripadnike „Vlaha, koje zovu i Rumunjima ili Arumunjima“, precizirajući uz to da su „Vlasi poznati kao Morlaci ili Mavrovlasli nastanili brdska područja Crne Gore, Hercegovine i sjeverne Albanije, kao i obalu južne Dalmacije, gdje su utemeljili Ragusu (moderni Dubrovnik). U XIV stoljeću neki su Vlasi odselili sjeverno u Hrvatsku.“¹⁴ Sadašnja *Britannica online* iščistila je, u autorskom eseju Victora Friedmana (2015), dio galimatijasa u pogledu Arumunja, a Morlake je naprosto prešutjela (prvi put nakon XI izdanja 1910-1911), vjerojatno vođena evidentnom činjenicom da Morlaci nisu (ili nisu više) ni etnička skupina, ni govornici nekoga neoromanskog jezika.

Identifikacija *Vlajâ/Morlakâ* uglavnom nije sukladna s autoidentifikacijom onih koje drugi zovu *Vlajima* ili *Morlacima*; identifikacija *Morlakâ* koja proizlazi iz književnih djela s morlakističkom tematikom¹⁵ nije uvijek sukladna s antropološkom identifikacijom tog življa; arhetipe kao i crte kolektivnog mentaliteta koje književnost pripisuje *Morlacima* moguće je naći kao specifične crte nekih inih balkanskih etničkih identiteta, slavenskih i neslavenskih.

¹² Usp. na obali parove *strah* → *straj*, *prah* → *praj*, pa *grah* > *graj* (botanički nisu istoznačnice), također *tleh* → *tlej*, onda u Zagori *streha* → *strija*, ili pak *orah* → *orij* na obali (toponim *Orij* u Jesenicama), a *orah* → *oraj* u Zagori (toponim *Oraj* pri Vrgorcu), itd.

¹³ Novak, „Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane“, 581.

¹⁴ „**Vlach**, also called ROMANIAN, or RUMAN, member of a European people constituting the major element in the populations of Romania and Moldova, as well as smaller groups located throughout the Balkan Peninsula, south and west of the Danube River. Although their Slav neighbours gave them the name Volokh, from which the term Vlach is derived, the Vlachs call themselves Romani, Romeni, Rumeni, or Aromani. (...) In addition, Vlachs known as **Morlachs**, or Mavrovlachli, inhabited areas in the mountains of Montenegro, Hercegovina, and northern Albania as well as on the southern coast of Dalmatia, where they founded Ragusa (modern Dubrovnik). In the 14th century some **Morlachs** moved northward into Croatia. In the 15th century others, later called Cici, settled in the Istrian Peninsula.“ (*Britannica*, CD 97)

¹⁵ Ta djela i njihov imagološki značaj nisu tema ovog rada. O njima smo pisali drugdje.

Ni egzonim Vlah – iz kojega je izveden morlački egzonim – nije nijedno stanovništvo primijenilo samo na sebe, osim Velšana pošto su izgubili pojam o porijeklu svoga etnonima: da su i Angli tako zvali Kelte. Nijedan narod ne zove sebe Vlasima, primijetio je Paul Garde¹⁶. Ni onu zemlju, koju i mi i mnogi ini Evropljani zovemo Vlaškom (i koja se zajedno s Moldavskom ujedinila u Rumunjsku), ne zovu tako njezini stanovnici. Za njih je to *Țara Românească* (Zemlja Rimska¹⁷) i svoj jezik zovu rimskim (*limba română*), a sebe Rimljanima (*români* → hrv. Rumunji), ali govornike srodnih jezika južno od Dunava i sami znaju zvati egzonimima *vlahi*, *olahi*, odnosno *valahi*. Njihov autonom u singularu, pak, glasi *Armân* (→ hrv. Arumunj) ili *Rămăn* (opet doslovno: Rimljanin).

Italija i Talijan su Madžarima *Olasz* odnosno *Olah*, Poljacima *Włosi*, odnosno *Włoch*, pa je i Česima svojedobno *Vlach* bio Talijan, a *vlašsky* – talijanski. I Slovencima te sjeverozapadnim Hrvatima Talijan je znao biti *Lah*, što svjedoči prezime Lah, a i toponimi Laško, Laščina itd. Zagrebačka *Vlaška vulica* je u dokumentima na latinskome *Vicus latinorum*. Albancima je *Vllah* i Rumunj i Arumunj, jer je Istočnome Rimskom Carstvu bio *Βλάχος*. Taj je etnonim, uslijed njihove pretežne privredne djelatnosti, postao sinonim, pa primarni naziv za pastira: *βλάχος*, a onda je sekundarno postao naziv i za osobu prijeke, žestoke ćudi. Kao što su iz kolokvijalnoga bizantskoga *εἰς τὴν Πόλιν* (u Grad) preuzeli Istanbul, Turci su tako iz bizantskoga grčkoga preuzeli i egzonime *Ilak* odnosno *Eflak*. I tako dalje.

Morlacco (→ Morlak) uglavnom je mletački naziv koji su venezijanski pomorci, ili još prije njih grčki carski službenici, „presadili“ s makedonske i tračke obale u Dalmaciju, na što upućuje s jedne strane fonetska podudarnost supstantivâ *Morlacco* i grčkoga *Μαυροβλάχος* te semantička podudarnost etnonimâ *Μαυροβλάχοι*, Crni Vlasi, Latini Nigri, Karavlasii, Crnogunci, Crnovunci, koji se obično pripisuje ili ovčjim kožusima (gunjevima) nošenima s vunom unutra, dok bi vanjska strana pocrnjela od atmosferilija, ili eventualno crnom suknu. Pretpostavlja se da su Mlečani ili Bizantinci, vidjevši u zaleđu jadranske obale pastire jednako odjevene (a možda i sličnoga govora, barem tada), na njih naprosto primijenili egzonim koji su nadjenuli onima uza sjevernu obalu Egejskog mora.

Uostalom, bizantski autori i dokumenti pridijevali su naziv *Μαυροβλαχία* južnom dijelu današnje Rumunjske (*Valachia Superior*) te današnjoj Moldavskoj (usp. npr. Theodorescu¹⁸). Jednako je činio Mikalja: „morovlascka zemglia: Valachja: Mæsia inferior Dacia, æ.“¹⁹, te još: „Vlascka zemglia. Morovlascka (valachëa provincja) Messia inferior Dacia, æ“²⁰.

Valja pretpostaviti da je u to doba vlaški denominativ samo reziduum, koji više nema genuino etnički sadržaj, podjednako kao i ilirski denominativ (korišten ili obnavljan do XIX stoljeća među južnim Slavenima a do XXI među Albancima), kao dački među Rumunjima

¹⁶ Paul Garde, *Les Balkans*, Paris [1994] 1996, 117.

¹⁷ Románija je bio autonom panonskih i balkanskih krajeva koji su prihvatili latinski odnosno grčki (vapaj „Bože, čuvaj Romaniju“, zapisan u doba seobe narodâ, nađen je i u Manastirinama i u Sirmiju), a sačuvan je i danas u bosanskome oronimu Romanija.

¹⁸ Korištene su i denominacije Russovalachia i Hungarovalachia, kao što svjedoče neki crkveni dokumenti, koje navodi Răzvan Theodorescu (*Roumains et Balkaniques dans la civilization sud-est européenne*, București 1999, 238-239), na primjer onaj u kojemu ekumenski patrijarh Matthías I raspravlja o problemima Mavrovlaške s hungarovlaškim mitropolitom.

¹⁹ Jakov Micalia [Mikalja], *Blago jezika slovinskoga illi slovník... Thesavrus lingvæ illyricæ sive dictionarium illyricum*, Laureti 1649, 255.

²⁰ Isto, 783.

(danas fiksno uglavljen u lingvističko nazivlje: „dakoromanski“). Romanist i leksikograf August Kovačec²¹ je smatrao je da vlaški naziv „do X/XI. st. ima etničko značenje, da bi poslije postalo sinonim nomadskih, odnosno polunomadskih ‘stočarskih’ socijalnih zajednica, bez obzira na to s kojim etnokulturalnim cjelinama žive.“

Dok je Zef Mirdita²² vjerovao da balkanski Vlasi opstaju kao etnička ili subetnička skupina i nakon lingvističke asimilacije, Marko Šarić²³ smatra da „Mirditina teza više odgovara povijesnom iskustvu južnobalkanskih *pindskih Vlaha* koji su se tijekom stoljeća na različite načine uključivali u društva koja ih okružuju, ali su svejednako, pa makar i samo djelomično, sačuvali elemente etničkog identiteta i dvojezičnosti.“²⁴

U pisanim izvorima naziv *Vlaj* ne nalazimo prije XIX stoljeća, ali njegov parnjak *Morlacco* nalazimo znatno ranije, a u latinskoj formi *Latini Nigri* i prije 1149 u tzv. popa Dukljanina²⁵.

„Miroslavus blacus de catono Ladovich“ (ARJ IV: 900), Slaven po osobnom imenu i po nazivu katuna, zasvjedočen je 1278.

Micha Madiis de Barbazanis (Miha Madijev)²⁶, splitski vlastelin i povjesničar, opisuje u svojoj suvremenoj kronici poraz bana Mladina II Šubića kod Bliske 1322, spominjući da je ban „vazda računao na pomoć Vlaha i Poljičana“²⁷.

2. Mijene vlaških identiteta

Naziv *Morlacco* se – prema sačuvanim dokumentima – prvi put spominje 1352 godine, i to u dokumentu nastalome na dalmatinskoj obali, u glavnom gradu Zadru. Posrijedi je pogodba od 24. lipnja te godine, po kojoj zadarsko vijeće prodaje sol Veneziji, a ona dopušta da Zadar zadrži dio soli²⁸ koju Morlaci i drugi izvoze, kopnenim putem.

Nedugo zatim, 14. prosinca 1357, hrvatski ban János Csúz daje Šibenčanima povelju u kojoj piše da „Vlahi ili seljaci“ ne smiju napasati stoku na području Šibenika „bez do-

²¹ August Kovačec, „Vlasi“, *Hrvatski leksikon*, 2, Zagreb 1997, 665.

²² Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2004, 11-13.

²³ Marko Šarić, *Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije. Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17. st.)*, magistarski rad, Zagreb 2005, 9.

²⁴ Šarić u bilješki kaže: „Posebice je to slučaj tzv. ‘Cincarima’ koji predstavljaju gotovo jedinstven povijesni fenomen. To je narod koji se iz jedne zaostale ruralno-pastoralne sredine, uspio preobraziti u nositelja modernizacije, više kulture i sloja elite u mnogih balkanskih naroda, ponajprije grčkog i srpskog.“ Nije zgorega dometnuti ulogu Arumunja (preferiramo autonom, jer egzonom Cincari neki hrvatski političari rabe pejorativno) i u hrvatskoj kulturnoj eliti: preporoditelj i pisac Dimitrija Demeter, redatelj Branko Gavella, novinar Mihail Ničota itd.

²⁵ Dukljanin je anonimni autor čiji je *Libellus Gothorum* ili *Sclavorum regnum* Ivan Lučić uklopio u svoju povjesnicu *De regno Dalmatiae et Croatiae* kao *Presbyteri Diocleatis Regnum Sclavorum*. Tekst je predstavljen kao prijevod sa slavenskog izvornika, koji kasnije nije pronađen.

²⁶ Micha Madiis de Barbazanis [Miha Madijev], *Incipit istoria hedita p[er] Michā Madij de Barbaçaīs de Spaletu de gestis Romanorum Imperatorum et Sumorum Pontificum*, sec. XIV, 14 (rukopis u Nacionalnoj biblioteci Széchényi u Budimpešti, reproduciran u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Cligo – Hrvoje Morović, Split 1977).

²⁷ *Semp[er] adhesit amic[is] et auxilio v[er]acorum et policanorum*. Dva-tri stoljeća kasnije i Poljičani su navođeni kao Morlacchi.

²⁸ Putovi soli su od prapovijesti bili prostor za neizbježno kontaktiranje ne samo susjednih nego i drugih entiteta, različitih po nekima od karakteristika koje će u antici dobiti etničko ime, ali ne i definiciju (odrednica „etnički“ izbjegava jednoznačnu definiciju sve do dana današnjega).

zvole i privole građana“. Odatle se izvodio zaključak da je u banskoj ispravi riječ izričito o pastirima koji već borave nedaleko od Šibenika i zalaze na zemljišta toga grada s teritorija u banskoj nadležnosti. *Differentia specifica* sadržana u tom dokumentu – da se spominju Vlasi i ini seljaci – navela je povjesničare na zaključak da su se tadašnji Morlaci u to doba zaista razlikovali od ostalih podanika bana Csúza, koji su bili zemljičari, te da su tada još govorili jezikom različitim od Hrvata. Uostalom, u tom stoljeću još su se i Dubrovčani služili i u Vijeću i u privatnoj uporabi romanskim jezikom.

Je li jezik Morlaka fiksiranih u dalmatinskim ispravama sredinom XIV stoljeća bio isti neoromanski jezik koji je Bartoli nazvao dalmatskim, ili je posrijedi bio drukčiji idiom (s manjom ili većom nazočnošću ilirskog odnosno tračkog supstrata), danas nije moguće zaključiti bez dvojbe. Dopušteno je, međutim, pretpostaviti da je glavna značajka njihova idioma bila romanska, jer na to upućuje vlaško ime koje im daju Hrvati, te maurovlaško (morlačko) ime koje im pak daju Mlečani, upoznati s Maurovlasima (poznijim Karavlasima) na grčkom području na kojemu su trgovali, povremeno ratovali, a ponegdje i vladali.²⁹

Veoma brzo spominju se Morlaci i na trogirskom području: Trogirani se 25. svibnja 1362 žale banu da su Morlaci opet ušli na teritorij toga grada, te da na nj stalno upadaju sa svojom stokom koja nanosi štete poljodjelcima „pučanima“. Opet imamo jasnu dijerezu koja upućuje na to da i Trogirani (gdje još romanski dalmatski koegzistira sa slavenskim hrvatskim) razlikuju Morlake ne samo od svojih pučana, nego i od inih stanovnika zaleđa pod vrhovništvom hrvatskog bana. Oni zahtijevaju od bana „koji predstavlja kralja“ u tim krajevima, da tu čest „Morlačkog naroda“ istjera s njihova ozemlja, i da osigura Trogiranima „da se služe, da upotrebljavaju i da posjedaju svoja obrađena polja, odnosno zemlje i pašnjake, njima i njihovim najamnicima i pučanima, mirno i spokojno prema darovnicama i sankcijama starih pobožnih kraljeva“.

Privedra Republika – koja je 1409-1420 postupno pod svoje vrhovništvo preuzela Dalmaciju kupljenu od Ladislava Napuljskoga za 100.000 dukata (a zatim i od Sigismunda Luxemburgovca još jednom, ali na akciji za 10.000 cekina) – ubrzo se i sama susrela s Morlacima.

Morlaci nisu samo prijatna, nego i resurs za Prejasnu Republiku, koja Dalmaciju ne treba ni za što drugo nego da osigura sigurnost svoje trgovačke plovidbe na Levant u zavjetrini dalmatinskih otoka i da eliminira moguću, ma kako beznačajnu, trgovinsku konkurenciju odande, za što se postarala embargom, monopolom i taksama – a za održanje poretka dobro bi došli Morlaci. Stoga 20. prosinca 1428 mletački dužd Francesco Foscari u svom pismu zadarskom kapetanu Marcu Lippomanu i zadarskom knezu Alessandru Zorziju kaže da je „dolazak Morlaka u naše dalmatinske gradove vrlo koristan i za našu državu i za naše podanike i vjerne u onim krajevima...“³⁰. Iz tog je pisma jasno da govori

²⁹ U Dalmatinskoj zagori i zapadnoj Hercegovini perzistiraju prezimena s romanskim korijenom odnosno romanskim dočecima. Pučka izreka „svi -asi – Vlasi“ nije točna, pa stoga ni mjerodavna. Prezimena s dočetakom -as mogu imati i slavensku osnovu (Boras, Vukas itd.), i romansku (npr. Latas), ili neodređenu (npr. Matas, jer je u korijenu patronim biblijskog porijekla). Još je složeniji slučaj prezimena koja imaju romanski imenski dočetak -ul-, iza kojega slijedi slavenski prezimenski dočetak -ovič, dok patronimski korijen može biti i slavenski (npr. Radulović), i romanski, odnosno biblijski (npr. Krstulović). Za razliku od njih, prezimena s dočekom na -er redovito su romanskog korijena, i označavaju ili zanimanje (poput autorovoga, koje vjerojatno znači: bačvar), ili neko ino svojstvo.

³⁰ Izvijesti mletačkih dužnosnika koje navodimo sačuvane su na istome mjestu u Petom kolegiju Mletačkoga državnog arhiva (Archivio di Stato in Venezia, Collegio V Relazioni), ako nismo posebno naglasili inaku referenciju, a prijevodi su usuglašeni s Novakovima („Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane“).

o stanovništvu preko granice, na teritoriju hrvatskih feudalaca. Oni će biti korišteni za suzbijanje interesa gradskog stanovništva pokorene Dalmacije.

I dva i pô stoljeća kasnije interes Venezije za Dalmaciju ostaje strategijski, ali krajnje utilitaran: Privedru Republiku zanima sigurnost plovidbe njezinim trgovačkim putima koji nužno idu istočnom jadranskom obalom (razvedenijom i stoga zaštićenijom od zapadne) i dalje put Levanta. Taj stav pregledno definira generalni providur³¹ Dalmacije Zorzi Morosini 19. rujna 1673, kada tvrdi da je Dalmacija predzide Mletaka i jedini oslonac njihova apsolutnog gospodarstva u Mletačkom golfu, tj. Jadranskom moru. Mletački bailo u Carigradu Molin pisao je tri godine ranije da je Dalmacija neprestan kamen spoticanja i da će u ruci vazda trebati držati bilo zlato bilo gvožđe da bi je se zadržalo³². Jedan od načina zadržavanja Dalmacije bilo je zadržavanje njezina pučanstva u prvobitnome, zatečenu stanju („in stato primitivo“), tj. bez obrazovanja, kao što Paolo Sarpi *expressis verbis*³³ savjetuje Senatu (i što je Venezia ionako uspješno primjenjivala i prije Sarpija i do kraja svoga gospodstva nad Kraljevinom Dalmacijom). I toj politici Venezije (ne samo njoj, dakako) valja zahvaliti što je Fortis mogao 1780 zateći Morlake u istom „primitivnom stanju“ koje je opisao i koje je Voltaire 1740 godine³⁴, po samorazumijevanju, poistovjetio s divljaštvom, zapisavši da Morlaci („les Morlaques“), zajedno s Islandanima, Laponcima i Hotentotima, pripadaju među divljake koji djeluju u skladu sa svojim instinktima, „kao i mravi, guske, ovce“³⁵.

Možemo pretpostaviti, a po potrebi – ponajprije brojnim mletačkim dokumentima te svjedočenjima putopisaca – i ilustrirati parabolu kontekstualnog mutiranja Morlakâ/Vlajâ iz etnički romanizirane, pa slavenizirane populacije preko privredne polunomadске (transhumantne) do sedentarne kulturalne identifikacije. To bi daleko nadišlo iole pristojan opseg kakav priliči ovakvu prilogu. Spomenut ćemo samo da su Mleci (a preko njih zapravo i Evropa) postupno mijenjali značenje i opseg egzonima *Morlacchi*.

Mletačka vlast sredinom XV stoljeća vidi Morlake na cijelome dugom potezu svoje interesne sfere duž jadranske obale od Rijeke do Budve³⁶. Morlaci su, ukratko, svi stanovnici

³¹ To je bila titula vrhovnoga mletačkoga vojnog i civilnog upravitelja Dalmacije, s trogodišnjim mandatom.

³² Dores Levi-Weiss, „Le relazioni fra Venezia e la Turchia dal 1670 al 1684 e la formazione della sacra lega“, *Archivio veneto-tridentino*, VII, 1925, 10.

³³ Giovanni Gambarin, „Consulti inediti di Paolo Sarpi riguardanti la Dalmazia“, *Archivio storico per la Dalmazia*, 25, 1938, 163-183; 26, 1939, 243-353.

³⁴ Voltaire je 1740 napisao *Ogled o običajima narodâ* kao rukopis za znamenitu fizičarku Émilie du Châtelet. Objavio ga je, u proširenu obliku, 1754 kao *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*. Poglavlje VII, *O divljacima*, pripada u prvotni proemij o filozofiji povijesti, kojim Voltaire započinje taj svoj *Ogled*. Voltaire citiramo prema njegovim *Sabranim djelima*, objavljivanima 1785 u Baselu i Parizu.

³⁵ Voltaire, *Œuvres complètes de Voltaire. Tome seizième*, Basle 1785, 47.

„C'est par sa propre nature, par le goût qui le porte à s'unir avec une femme; c'est par l'attachement qu'un Morlaque, un Islandais, un Lapon, un Hottentot sent pour sa compagne, lorsque son ventre, grossissant, lui donne l'espérance de voir naître de son sang un être semblable à lui; c'est par le besoin que cet homme et cette femme ont l'un de l'autre, par l'amour que la nature leur inspire pour leur petit dès qu'il est né, par l'autorité que la nature leur donne sur ce petit, par l'habitude de l'aimer, par l'habitude de que le petit prend nécessairement d'obéir au père & à la mère, par les secours qu'ils en reçoivent dès qu'il a cinq ou six ans, par les nouveaux enfans que font cet homme & cette femme; c'est enfin parce que, dans une âge avancé ils voient, avec plaisir leurs fils & leurs filles ensemble d'autres enfans qui ont le même instinct que leurs pères & leurs mères.“ (Isto, 31)

³⁶ Signoria je 13. studenoga 1462 primila poslanike vojvode sv. Save (Stipana Kosače). Zapisali su njegovu poruku da je „zabranio mojim plemićima i mojim Morlacima pod kaznom gubitka svega što imaju na

izvan granica njezinih gradova. Mlečani tog doba nazivaju Morlacima težake na teritoriju raznih gospodara u Dalmaciji. Poslije pada Carigrada i Bosne pod tursku vlast „morlačko pitanje“ dobilo je nove aspekte: sigurnosne i karakterne.

U izvjesti 16. srpnja god. 1527 trogirski knez Alessandro Lippomano izvještava svoju vladu o prilikama u Trogiru i njegovu zaleđu i kaže, da u Trogiru zbog štednje služe kao vojnici na straži i domaći ljudi. To je moglo biti dok je granica bila daleko. Ali sada, „kada su turski Morlaci počeli pasti stoku i nastanjivati se na granici i na teritoriju Vaše Preuzvišenosti...“, smatra trogirski knez da bi umjesto tih domaćih vojnika trebao postaviti strance. Dakle, tada su Morlaci stanovnici zaleđa pod turskom vlašću.

Rektor i providur Kotora Francesco Taiapietra podnio je godine 1527 izvjest, u kojoj Skenderbega Crnojevića, sandžakbega crnogorskog sandžaka, prijavljuje da je „nezahvalna osoba, koja baš ima morlačku narav“ („natura Murlacho“). Sve do tada riječ je bila o Morlacima (ili Vlasima pridošlicama, ili Hrvatima kojima je pridano morlačko ime kao seoskom stanovništvu) koji su nastavali te krajeve (kako pod mletačkim vrhovništvom, tako i u neposrednu zagranicu) i prije dolaska Turaka, a onda i prije dolaska novog stanovništva, koje su Turci na opustošenu granicu dovodili u više valova iz unutrašnjosti Balkanskog poluotoka.

Tadašnji mletački upravljači u dalmatinskim komunama zabilježili su i taj proces dolaska novog stanovništva, kojemu se također u mletačkim dokumentima pridaje morlačko ime³⁷. Ponekad taj naziv biva praćen dodatnim odrednicama (pa se govori npr. o „turskim Morlacima“, o „Morlacima srpske vjere“ tj. pravoslavcima, itd.).

Mletački dužnosnici u XVII stoljeću slovinskim i katkad hrvatskim imenom nazivaju svoje vojnike plaćenike, a poneki put i seosko stanovništvo na svojim posjedima, ali za stanovništvo koriste mnogo češće teritorijalno nazivlje (Zadrani, Splici, Hvarani, Pažani itd., ili ih nazivaju dalmatinskim podanicima, ne rabeći pritom ikakav etnonim). Međutim se Morlacima (ili Vlasima)³⁸ tu naziva seljački živalj u Turskoj, s onu stranu granice mletačkog posjeda. Taj posjed je – uz povremene pomake – sve do 1669, tj. do završetka kandijskog rata, zahvaćao na kopnu pojas od samo nekoliko milja: oko Novigrada, na potezu od Nina do ušća Žrnovnice, te oko Omiša, Kotora i Budve. Hrvatskoj je ostala podvelebitska obala,

svijetu, kupovanje bilo kakve soli, bilo u Dubrovniku, bilo na njegovom teritoriju, osim one koju kupuju u Kotoru i Hercegovom, u Neretvi, u Splitu i drugim gradovima Signorije“. Prema tome, podanici vojvodini se dijele na plemiće i Morlacche, *tout court*. Treće kategorije nema.

³⁷ Na primjer u izvjesti koju je Vittor Barbadijo, knez Zadra podnio 24. lipnja god. 1528 mletačkom Senatu. U njoj, opisujući prilike u Zadru i okolici govori, kako je iz Zadra pošao u kaštel Vranu, koji je udaljen od Zadra 25 milja, gdje je „vidio krasan teritorij, velik broj posjeda, koji su svi neobrađeni i napušteni, i to zbog velikog straha od Turaka i Morlaka, koji su u zadnje vrijeme došli stanovati u ‘kraj gospodina Turčina’“. Šibenski knez Zuan Francesco Sagredo, govori pak o „turskim Morlacima“ u svojoj izvjesti od 17. svibnja 1530. U svom čuvenom „Itinerariju“, koji je napisao i podnio Senatu, Zuan Battista Giustiniano 1553 godine piše naširoko i nadugačko o Morlacima. Potkraj govori o novom stanovništvu Like, na način bitno drukčiji i pejorativniji nego o inima: „Svi se stanovnici zovu Morlaci, a oni imaju prije životinjski nego ljudski izgled, i oni se postave uz puteve, krađu i pljačkaju prolaznike, i smatraju da je uvelike pohvalno živjeti od pljačke. Živu od mlijeka i sira, jer je cijeli njihov imetak stoka. Oni su srpske vjere i heretičke, i turski podanici. Nečisti su i zamazani, i stalno žive zajedno sa životinjama...“.

³⁸ Usp. *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* u nakladi JAZU, sv. 47 i 48, koje je uređio Grga Novak. U tim svescima su akribično popisane sve izvjesti mletačkih vlasti koje se odnose na Dalmaciju. Prateći kroz predmetni indeks pojmove *Morlaci* odnosno *Vlasi* lako je utvrditi beziznimnost atribucije kako smo je iznijeli, na što upozorava i sâm Novak.

a Turska je izbila na Jadran kod Karina, držeći čvrsto u zaleđu Lički sandžak (od Perušića do Nadina, Skradina i Knina), Kliški sandžak (do linije Dvare-Jablanica), te Hercegovački sandžak (do Herceg-Novoga, Risna i Perasta), uključujući vazalsku Dubrovačku Republiku.

Tako je u mletačkoj terminologiji kroz XVI i XVII stoljeće postupno utvrđen naziv *Morlacchi* za sve kršćansko stanovništvo tog područja pod izravnom turskom vlašću, uklopljenoga u ejalet Bosne (zvan i bosanskim pašalukom).

Iz obilja dokumenata koji spominju te i takve Morlake navedimo samo ponešto da ilustriramo kakvo mjesto ti Morlaci imaju u kolektivnom imaginariju Mlečana (a preko njih donekle i ostalih Talijana odnosno Evropljana) prije Fortisa.

Nicolò Donado, generalni providur mora, iznio je i ovu rečenicu u svojoj izvijesti pročitanoj u mletačkom Senatu 2 prosinca 1599: „Gotovo su svi Uskoci turski podanici morlačke narodnosti, nezadovoljan svijet, kojemu je nemoguće podnositi tursko gospodarstvo, a i kao oni koji ne vole raditi, rado idu u pljačku, kako je to običaj onoga naroda, koji naziva upravo Tit Livije ‘gentes Illyriorum latrociniis maritimis infames’; jer je još od onih vremena bilo ovo more od toga svijeta držano u nemiru i napadano, a ovi ne smatraju grijehom krađu, ma da inače naizgled žive pobožno, ispovijedajući se i pričešćujući se...“ U istoj izvijesti, govoreći o, svojim vojnicima plaćenicima Hrvatima, Donado ocjenjuje: „Hrvati su dobar svijet, čak odlični puškari, jer su uvijek bili s puškom uza se, a naročito oni iz okolice, ali su i oni ‘gentes Illyriorum’“, dakle infamni lopovi unatoč svome kršćanstvu. Kako su onda dobri? Iz konteksta je jasno da su Donadu ti Hrvati iz Dalmacije³⁹ dobri za svoju vojnu službu, ne u općem smislu riječi. Još je važnije za našu temu vidjeti da je za providura jasno da su Hrvati i Morlaci isti narod istog podrijetla, pa je razlika među njima po načinu privređivanja (Hrvati su vojnici, Morlaci su uskoci, pastiri itd.), a ne po kulturi.

Za dugotrajnog ratovanja 1645-1717 je na područje mletačke Dalmacije, gdje je 1645 živjelo eventualno oko 47.000 ljudi, ušlo još gotovo toliko⁴⁰. Od svih njih dio je poginuo, nešto se iselilo dalje (primjerice u Istru, o čemu govori npr. de Benvenuti⁴¹), dio je potamanila kuga⁴². Ukupno povećanje stanovnika mletačke Dalmacije s pretpostavljenih 47.000 u 1645 na više od 108.000 u 1718 treba pripisati i useljavanju i trima teritorijalnim

³⁹ Iz konteksta je jasno da su i iz Dalmacije, barem iz okolice Zadra, te da Donado sve Hrvate s mletačkih područja smatra istom ilirskom paštom. On za Uskoke kaže da su gotovo svi prije bili turski podanici, da su morlačke narodnosti, potomci Ilira. Nema nikakve dvojbe da su uskoci i na Klisu bili Hrvati po govoru, imenima i sl., što se logično primjenjuje na njih i nakon seobe u Senj. Donado i za svoje vojnike iz okolice Zadra kaže da su Hrvati, po narodnosti Iliri. Drugdje u izvijesti kaže da je vojnicima Hrvatima u njegovoj vojsci u okolici Zadra moguće živjeti sa malom plaćom, jer su ondje kod svoje kuće. Očito nije riječ o plaćenicima Hrvatima iz drugih krajeva, npr. s obale od Rijeke do Novigrada, za koje znamo da su unovčavali svoje znanje pod gonfalomom svetog Marka, nego o Dalmatincima koje Donado zna kao sunarodnjake uskoka, odnosno Morlaka.

⁴⁰ Nakon pet godina kandijskog rata i brojne imigracije Dalmacija bi 1650 mogla imati 50.000 stanovnika (Giuseppe Praga, *Storia di Dalmazia*, Padova ²1954, 198); na kraju kandijskog rata (u kojemu je useljeno 10.000 Morlaka i prisajedinjen *Acquisto vecchio*) ima 1671 samo 48.000 stanovnika (Mile Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb ²1993, 8); generalni providur Grimani tvrdi da ih je 1677 imala 60.000, a generalni providur Valier smatra da ih je 1687 imala 80.000 (Isto, 17); napokon u 1718 godini, nakon Požarevačkog mira, ona broji 108.090 stanovnika (Praga, *Storia di Dalmazia*, 198).

⁴¹ Angelo de Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409-1797*, Milano 1944, 147.

⁴² Velike morije donijela je kuga 1649 i 1678, kada se u nekim dijelovima Dalmacije posve promijenila struktura stanovništva, pa i ondje gdje se rat nije ni približio (npr. u Šibeniku, gdje su cakavce naprasno i definitivno zamijenili štokavci).

proširenjima: *Acquisto vecchio* do linije Nani (utvrđene 1671), *Acquisto novo* do linije Grimani (1699), *Acquisto novissimo* do definitivne linije Mocenigo (1717) koja i danas čini hrvatsku granicu.

Dramatična promjena demografske fizionomije Dalmacije, te bitna promjena njezinih granica na *terrafermi*, bitno su i definitivno promijenili opseg i sadržaj pojma Morlaka. Najveći dio pučanstva koji će u XVIII stoljeću (u Voltaireovo i Fortisovo doba) biti poznat pod tim imenom – uselio se ili (re)formirao u tim veoma opsežnim seobama na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće: vojni povjesničar Stanojević⁴³ rezimira da je za kandijskog rata na mletački teritorij u Dalmaciji doselilo 10.000, a za morejskog još oko 30.000 Morlaka⁴⁴ iz raznih dijelova bosanskog ejaleta, pretežno iz najbližih sandžaka: Kliškoga ili Krčkoga, Hercegovačkoga, te Ličkoga), a njegove procjene prihvaća i crkveni povjesničar Bogović⁴⁵. To je stubokom izmijenilo dotadašnju demografsku sliku, već promijenjenu uslijed prethodne turske najezde.

3. Vlaji kao tuđi resurs

Doduše, i prije dugoga kandijskog rata (1645-1669), u koji je u Dalmaciji ušla s Leonardom Foscolom, Mletačka Republika je, vidjeli smo, računala na Morlake – dakle na kršćansko stanovništvo pod Turcima – kao na svoj prirodan resurs (ono što će se u prošlom stoljeću nazvati „petom kolonom“). Stoga je taj dugi rat predočen i tim Morlacima kao njihovo konačno oslobođenje od muslimanske prevlasti, kao mogućnost da budu gospodari gdje su dotad bili građani drugog reda. U tipu privrede na kojemu se zasnivalo Osmansko Carstvo vojna služba bila je jedini instrument vertikalne promocije i, shodno tome, klasne emancipacije. Samo u vojnoj službi pojedinac je mogao računati na plijen, na promaknuće, u boljem slučaju i na spahiluk ili čifluk, dakle feudalno imanje – ali nemuslimani (raja) bili su isključeni iz vojne službe. Ostajala im je eventualno samo hajdučija. U dugom ratu različitih vjera pružala im se prilika da se angažiraju za državu svoje vjere – računajući tako na pobjedu, plijen i promociju (to će nedugo zatim obilato koristiti i Eugen Savojski, izazvavši seobu Srbalja, još jedan val „etničkog čišćenja“ na Balkanu). Plima Osmanskog Carstva bila je na izdisaju, pobjede Jana III Sobieskoga kod Hotina (1673) i Kahlenberga (1683) označit će početak oseke, prouzročen ključnom činjenicom: privreda Osmanskog Carstva više ne može financirati ni dug ni presudan osvajački rat.

Morlaci – shvaćeni kao kršćanski stanovnici na turskom teritoriju – postaju u tom trenutku jedan od ne samo mogućih nego i efikasnih instrumenata prevarikacije. Ta se prevarikacija priprema i ideološko-vjerskom indoktrinacijom (odozdo kroz crkve i odozgo sa strane kršćanskih država) čiji efekti nisu iscrpljeni ni do kraja XX stoljeća (kako – u skali mnogo široj od morlačke – pokazuju predmoderni pokolji u postmodernu doba u Bosni i na Kosovu).

Kršćanske crkvene ustanove su Turskoj dobro došle da, u sklopu sustava *milliyeta*, uspostavi skupnu kontrolu nad inovjernim pučanstvom na svom teritoriju. Pravoslavna

⁴³ Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684-1699*, Beograd 1962.

⁴⁴ Njih Stanojević razlikuje od ostaloga slavenskog stanovništva.

⁴⁵ Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji*, 9.

hijerarhija, nacionalno organizirana, mogla se kompletno postaviti pod nadzor. Zanimljiv je primjer kada je janičar Mehmet-paša Sokollu (Mehmed-paša Sokolović), uspevši se na položaj velikog vezira, postavio na čelo Srpske pravoslavne crkve svog brata Makarija Sokolovića, pravoslavnog monaha, obnovivši za njega dostojanstvo srpskog patrijarha. S katolicima je bilo teže tako postupati, jer su imali centralu u Rimu i zato bili izvan utjecaja Visoke Porte. Stoga je Turska onemogućila funkcioniranje redovite dijecezanske hijerarhije koju bi imenovao Rim – nego je kao instrument kontrole odabrala franjevački red, dovoljno samostalan od biskupa i dovoljno urastao u puk (pa i ondje gdje je morao naslijediti tradicije „heretičke“ Crkve bosanske) da može djelovati kao poluga. Franjevci su imali i svoje samostane, kako u Bosni, tako i na zapadnim rubovima nekadašnjega hrvatskog teritorija, ali tada pod turskim vrhovništvom: u Visovcu (na otočiću na rijeci Krki), u Imoti (sada: Imotskome), u Zaostrogu na Makarskom primorju, u Makarskoj i Živogošću (ostale franjevačke samostane u unutrašnjosti i više-manje sve samostane drugih redova Turci su razorili, naročito u doba Sulejmana II Zakonodavca). Napokon, Portu nije zanimao nikakav prozelitizam i omogućavala je punu toleranciju za inovjerce ako nisu ugrožavali sigurnost države i njezine vlasti. To je značilo da su i pravoslavni i katolici bili tolerirani ako se nisu bunili i ako su redovitom seljačkom djelatnošću (ratarskom i stočarskom) osiguravali bazu materijalne privrede. Naravno da su ratne prilike, a pogotovu dugotrajni ratovi ponovo započeti u drugoj polovici XVII stoljeća, mijenjali i ponašanje crkvenih struktura, kao što su utjecali i na ponovne seobe, organizirane najčešće u sprezi sa svećenstvom.

Kad je ratovanje posrijedi, baš se traže karakteristike kakve, u kolektivnom imaginariju, imaju „gentes Illyriorum“ o kakvima je Livije pisao s okupatorskog stanovišta – a Venecija je te karakteristike u Morlaka i hrabrila i podupirala kroz to dugo razdoblje ratovanja: od 1645 do 1717 (s prekidima tipa „ni rat ni mir“), počam od prvog zapovjednika koga je uputila u Dalmaciju 1645, generala Leonarda Foscola. Upravo je Foscolo započeo politiku koja je promijenila morlački identitet u Dalmaciji: pošto je osvojio Novigrad u proljeće 1647., stupio je u pregovore s Morlacima na turskom teritoriju, obećao im bolje uvjete ako pređu u mletačko podanstvo, posjede, a za sve to dobio je aval Senata. Sve to, naravno, jer je Foscolo procijenio da će tako postignuta demografska promjena bitno koristiti Mlecima i bitno naškoditi Turskoj. Kreiranje nove socioantropološke fizionomije Morlakâ (posljednje varijante Vlajâ) i njezin upad u zapadnoevropski imaginarij bilo je posljedica jamačno izvan dosega Foscolove imaginacije, ali zapravo neizbježna. Tim više što je Foscolo samo uočio već postojeće silnice i iskoristio ih, ne izumivši sam ništa novo. Stoga je njegova politika nastavljena sve do kraja toga završnog vijeka mletačko-turskih ratovanja⁴⁶. Foscolovu ideju je za kandijskog rata sustavno nastavio Zorzi Morosini, nase-ljavajući u Dalmaciji Morlake koje je Venecija privlačila⁴⁷.

⁴⁶ Nismo, naravno, ni pokušali ovdje taj dalmatinski aspekt staviti u širi kontekst mletačkih interesa bilo na Kreti (Candiji), bilo na Peloponezu (u Moreji), niti u opće gabarite turskog pitanja, jer bi nas to odvelo daleko izvan granica ovog rada – ali nismo nesvjesni parcijalnosti naših napomena izvan toga širega povijesnog konteksta, za koji uostalom ne manjka literature.

⁴⁷ Potkraj 1671 u napušteni Dračevac naselio je Morosini 20 porodica (Boško Desnica, *Istorija kotarskih uskoka: 1646-1684*, 1, Beograd 1950, 161); nekoliko mjeseci kasnije preselio je Morlake iz tada turske Bukovice u tada mletačke Ravne kotare; u jesen 1672 je 230 obitelji iz okolice tada turske Makarske s oko 1200 članova preseljeno u Dalmaciju, te ih je Morosini naselio na otocima Braču, Hvaru i Korčuli, podijelivši im zemlju za obradu (Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 8) itd.

Pljačka je bila strateški odabir za uznemiravanje i iscrpljivanje protivničke strane. Osobito je potiču Mleci, nagovarajući Morlake i direktno, te pružajući im indirektnu zaštitu (u tom pogledu Fortis ima pravo kada „haiduke“ opravdava ratom – ali ta je podrška sjela na podlogu već dobro pripremljenu, budući da usmena tradicija postavlja hajdučiju na rang svetog rata protiv različitoga). Dokumenti daju Stanojeviću⁴⁸ bazu da zaključi da u kandijskom ratu „u pljačkanjima više učestvuju mletački nego turski podanici“⁴⁹. Pothvati su lukrativni, pa se pridružuju i katolici s habsburškoga hrvatskog teritorija (Senjani), ili čak s mletačkoga (u proljeće 1674 iz Pule je u Senj prešlo „deset hajdučkih porodica“, bilježi Stanojević⁵⁰).

Radi obrane i prehrane i Turci naseljavaju novo pučanstvo onamo odakle su Morlaci utekli na mletačko⁵¹. S druge strane, Mleci nisu obeshrabrivali prebjegle Morlake da i pokoljima spriječe novo naseljavanje na tursko, kako svjedoči pokolj u Zemuniku u rujnu 1682⁵², dakle u razdoblju između dva rata.

U periodu ni rata ni mira između kandijskog i morejskog rata krvna osveta – tj. novčano „mirenje krvi“ – i korištena je i promicana s obje strane, također u vojne i logističko-ekonomske svrhe, ništa manje nego pljačka⁵³.

Međukonfesionalni odnosi kršćanskih Morlaka posebna su tema za koju ovdje nemamo mnogo prostora, iako je već u XVII i XVIII stoljeća bila povod sukobima hijerarhija i država, a u XIX i XX stoljeću razlog ne samo povjesničarskim sporovima, nego i okvir nekih od najkrvavijih pokolja u ratovima 1941-1945 (gdje je nemalu ulogu imao vanjski faktor, naime Italija) i ponovo 1991-1995 (kada su Srbi i Hrvati sami obavili sve barem u Dalmatinskoj zagori). Spomenimo ovdje usput samo nekoliko činjenica.

Prvo, crkveni povjesničari dviju konfesija spore se i oko samog podrijetla pravoslavnih odnosno katoličkih Morlaka. Katolički autori⁵⁴ i predstavnici katoličkog magisterija⁵⁵ nastoje dokazati da pravoslavni nisu Srbi nego Vlasi, popravoslavljени dijelom i na prevaru

⁴⁸ Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 10.

⁴⁹ U listopadu 1671. zajednička četa znakovitog sastava (navode se: Morlaci, Senjani i turski podanici) pobila je turske putnike 12 milja od Zadra i uzela im 8000 cekina. Žrtve su, očito, ne ratnici nego trgovci, kao i u ljeto 1672 u šumama Bukovice, pa u studenome 1673 između Dicma i Klisa kada je opljačkana cijela turska karavana (taj predio se i danas naziva Klanac, ali ne po konfiguraciji, jer je ravan, nego vjerojatno po pokolju).

⁵⁰ Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 11.

⁵¹ U svibnju 1680 javlja generalni providur iz Zadra u Veneziju da je bosanski paša naredio krčkom sandžakbegu da naseli 200 osoba u opustjeli Nadin, koji su pak mletački Morlaci zapalili 1682.

⁵² U Zemuniku su Morlaci, mletački podanici, držali zemlje pod zakup i plaćali 573 cekina godišnje, po dokumentima ovjerenima od turskih kadija. Kad je Hasan-beg Durakbegović ujahao u Zemunik s naseljenicima, pod zastavama i muzikom (uz navodno silovanje nekih Morlakinja i ubojstvo mletačkog podanika Luke Vukačine), Morlaci su dan kasnije napali tu skupinu tako da se nije spasio niti jedan od 117 muslimana, očito uglavnom nenaoružanih, jer su Morlaci imali desetak žrtava kada se zbroje i mrtvi i ranjeni.

⁵³ Tipičan primjer daje natezanje oko spomenutih zemuničkih žrtava: umjesto pravde ili istrage traje cjenkanje koje se prati iz mletačkog dokumenta u mletački dokument, kako u Zadru sa strane providura, tako i u Carigradu sa strane baila (Levi-Weiss, „Le relazioni fra Venezia e la Turchia“; Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata* itd.), sve dok bailo Donà nije samo nekoliko mjeseci prije bitke pod Bečom pristao poravnati spor sa 175.000 reala, od kojih 25.000 izravno u kesu velikog vezira.

⁵⁴ Među inima Dominik Mandić, Janko Šimrak, Mile Bogović.

⁵⁵ Ubrojivši tu i bl. Alojzija Stepinca, također potomka Vlahâ preseljenih u Žumberak za turskih ratova.

(jer su npr. radije prihvaćali pravoslavnog popa na slavenskom jeziku nego katoličkoga na latinskome i sl.), dok su katolici izvorni Hrvati a samo manjim dijelom Vlasi koji su sačuvali izvornu katoličku pripadnost. Pravoslavni autori⁵⁶ i predstavnici pravoslavnog magisterija zastupaju gledište da su Morlaci listom Srbi, koji su u Dalmaciji barem od XIII stoljeća, a da su katolici među njima rezultat otpadništva pod pritiskom i prisilom katoličkih autoriteta i katoličkih država. Uplela se i bošnjačka varijanta, po kojoj su muslimani listom potomci izvornih bosanskih *krstjana*⁵⁷, pa je dio njih „preveden“ u bilo pravoslavne, bilo katoličke Morlake.

Drugo, ovisno o potrebama ističu se ili prešućuju dokumenti o „prevođenju“ Morlaka s jedne konfesije na drugu. U izvijesti od 1. prosinca 1740 generalni providur Marin Antonio Cavalli javlja da je sve „shizmatike“ (tj. pravoslavne) podvrgnuo katoličkom kleru. To su pokušavali i prije njega, osobito biskupi: npr. Francesco de Andreis piše Svetoj Stolici da u biskupiji ima samo dva svećenika „bizantskog obreda“ te se nada da će uskoro sve kršćane bizantskog obreda prevesti na latinski obred (i time pokatoliti). Neke od procjena u tom pogledu bile su visoko nesuglasne: iz istog Nina biskup Jure Parčić javlja Svetoj Stolici da je priveo na poslušnost Rimskoj crkvi gotovo sve „grčke shizmatike“ u svojoj biskupiji, dok u isto vrijeme njegov vlastiti vikar piše da je polovina biskupije shizmatična. Zadarski nadbiskup Todaro Balbo javlja Svetoj Stolici kako je od civilnih vlasti ishodio da pravoslavnog biskupa stave u zatvor kao „vjerskog zavodnika“⁵⁸.

Treće, među pravoslavcima u Dalmaciji bilo je sporova o jurisdikciji ne samo s katoličkim dijecezanskim biskupima, nego i između filadelfijskog arhiepiskopa u Veneziji (1576-1713) i srpskih episkopa (npr. dabro-bosanskog mitropolita kao egzarha pečkog patrijarha u Dalmaciji, te igumana krčkog manastira kao egzarhova arhijerejskog namjesnika, ali bio je i spor između dabro-bosanskog mitropolita Atanasija Ljubojevića koji je pred Turcima izbjegao u Dalmaciju, i Ćirila koji je poslan u Dalmaciju 1692 iz Beograda), pa i između samih srpskih episkopa (onih u Turskoj i onih u Ugarskoj). To je tema za posebne rasprave – ali nije bila bez utjecaja na fizionomiju morlaštva koju će Voltaire i Fortis posredovati Zapadu.

4. Zaključak

I u tim okolnostima je razlog zašto se Vlaji/Morlaci nisu konstituirali kao (još jedna) nacija na prostoru južno od Tromeđe, u Dalmatinskoj zagori i zapadnoj Hercegovini, nego su se uglavnom po konfesionalnom ključu asimilirali u nacije čija su središta bila relativno daleko i aktivna tek u drukčijim privrednim prilikama, za preporoda u Hrvatskoj pa u Dalmaciji, mahom među Hrvatima i Srbima, a dio njih u Talijane odakle su se novačili neki od žestokih iredentističkih fašista⁵⁹.

⁵⁶ Evo samo nekih: Nikodim Milaš, Dušan Berić, Marko Jačov itd.

⁵⁷ To, među inima, tvrdi Alija Isaković.

⁵⁸ „Ma siccome io non manco di vigilar in quello passo havendo anco fatto ritenere un calogero nominato il Vescovo sei mesi sono incirca, come il maggior seduttore di quel Rito scismatico che si ritrova in fondi di Torre nelle forze della Giustizia“ (Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji*, 108).

⁵⁹ Npr. senatori Chiglianovich i Krekich.

U svojoj društvenoj poziciji, ponajprije ekonomskoj i (ne)vojnoj, Vlaji/Morlacchi nisu imali objektivne osnove za razvitak kolektivnog narcizma, počam od etnocentričkoga, kako ga definiraju Agnieszka Golec de Zavala i dr.

Vlaji, u škripcu između tri kolektivna (etnička, pa nacionalna) narcizma, talijanskoga te hrvatskoga odnosno srpskoga, priklonili su se, postupno i spontano, istome obrambenom mehanizmu koji su prije njih na istom ili okolnom teritoriju prihvatili Liburni, Iliri, Japodi, Obri, Kumani, Arbanasi itd., a naravno i Arumunji: asimilaciji. Ponajprije jezičnoj, diktiranoj i komunikacijskim razlozima a neizbježnoj u bilo kakvome obrazovnom procesu motiviranome vertikalnom promocijom, pa etničkoj, radi mimikrije unutar prestižne grupe, a naposljetku i kulturalnoj, gdje su vlastiti kolektivni mentalitet i vlastiti vrednosni sklopovi pružali najdulji otpor, nerijetko interferirajući s kulturom asimilatora, pa i prožimajući je, po Horacijevu obrascu iz antike: *Graecia capta ferum victorem cepit*⁶⁰.

Metamorfirajući, Vlaji su utonuli, nisu nestali, Q. E. D.

⁶⁰ Quintus Horatius Flaccus, *Epistularum libri*, II, 1, 156.